

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ**  
**ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**  
**PHILOLOGICAL SCIENCES**

*Садыков Т., Шаршембаев Б., Шерова А.*

**СӨЗДҮКТҮН ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ**

*Садыков Т., Шаршембаев Б., Шерова А.*

**О ФОНОСТАТИСТИКЕ СЛОВАРЯ**

*T. Sadykov, B. Sharshembaev, A. Sherova*

**ABOUT PHONOSTATISTICS OF DICTIONARY**

УДК: 81.118/65

Макалa «Манас» эпосунун Сагымбай жана Саякбайдын варианттары боюнча тыбыштардын сөздүк курамындагы фоностатистикасын иликтөөгө арналат.

**Негизги сөздөр:** «Манас» эпосу, Сагымбай жана Саякбайдын варианттары, сөздүк курамы, тыбыштардын фоностатистикасы.

Статья посвящена анализу фоностатистики звуков словаря эпоса «Манас» по вариантам Сагымбая и Саякбая.

**Ключевые слова:** эпос «Манас», варианты Сагымбая и Саякбая, словарный состав, фоностатистика звуков.

The article is devoted to the analysis of phonostatics of sounds of dictionary of the epos "Manas" on the versions of Sagymbay and Sayakbay.

**Key words:** epos "Manas", versions of Sagymbay and Sayakbay, vocabulary, phonostatics of sounds.

«Манас» эпосунун 1978-1991-жылдары жарык көргөн Сагымбай менен Саякбайдын варианттарынын негизинде түзүлгөн «Кыргызча-түркчө чоң көрсөткүч сөздүк» 2011-жылы Түркиянын Түрк тил куруму тарабынан жарыяланганы маалым [1]. Макалада эпостун бул сөздүгүнүн негизинде тыбыштардын фоностатистикасын териштирүү максаты көздөлөт.

Сагымбай менен Саякбайдын варианттарын чогуу эсептегенде тексттин жалпы көлөмү 598956 сөз колдонушту түзөт экен [2-10]. Ошол эле маалда сөз формаларынын санын аныктоо үчүн кайталанган сөзформалары бир деп эсептелди. Ошондо Сагымбай менен Саякбайдын нускасында 52703 ар башка сөз формасы катталса, көрсөткүч сөздүктө 20276 сөз катталган экен [1; 11: 234-285]. Демек, сөздүктүн фоностатистикасын териштирүүгө байланыштуу эсеп компьютер аркылуу дал ушул 20276 сөздүн негизинде жүргүзүлдү.

Нускада колдонулган тыбыштардын жалпы саны эсептелип чыккан соң алардын фоностатистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо маселеси коюлду. Бул маселени чечүү үчүн эпостун сөздүк корунда колдонулган бардык тыбыштардын

жыштык сөздүгү алынып, анда тыбыштар колдонуу жыштыгына, үлүшүнө жана сөздүн кайсы жеринде келишине карай төмөнкүчө жайгаштырылды:

**Сөздүн бардык жеринде келиши**

№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %	№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %
1	а	15601	13,57	18	ү	2836	2,47
2	к	10862	9,45	19	ш	2729	2,37
3	т	7183	6,25	20	и	2681	2,33
4	р	6791	5,91	21	ж	2322	2,02
5	л	6539	5,69	22	г	2001	1,74
6	ы	6078	5,29	23	з	1622	1,41
7	е	5031	4,38	24	п	1587	1,38
8	н	4478	3,89	25	ң	1545	1,34
9	й	4218	3,67	26	уу	1122	0,98
10	д	4213	3,66	27	оо	624	0,54
11	у	4126	3,59	28	аа	567	0,49
12	о	3934	3,42	29	үү	411	0,36
13	б	3339	2,90	30	өө	322	0,28
14	ө	3200	2,78	31	ээ	153	0,13
15	м	3026	2,63	32	х	19	0,02
16	с	2929	2,55	33	в	7	0,01
17	ч	2900	2,52	34	ф	4	0,01
					Жалпы	115000	100,0

Өйдөкү даректерден көрүнүп тургандай, эпостун сөздүк корунда созулма үндүүлөрдү кошуп эсептегенде 34 тыбыш, анын ичинде 8 кыска үндүү, 6 созулма үндүү жана 20 үнсүз тыбыш колдонулат экен. Бул тыбыштарды жыштыгына жана үлүшүнө карай беш чоң топко бөлүп кароого болот:

- 1) эң жыш колдонулган топ (1-2-катар),
- 2) жыш колдонулган топ (3-12-катар),
- 3) орто жыш колдонулган топ (13-25-катар),
- 4) сейрек колдонулган топ (26-31-катар),
- 5) өтө сейрек колдонулган топ (32-34-катар).

Эң жыш колдонулган 1-топ үндүүлөрдүн ичинен *а* тыбышын камтыса, үнсүздөрдүн ичинен *к* тыбышын камтыйт. Иликтенген сөздүктө *а* тыбышы 15601 ирет катталып, сөздүктөгү бардык тыбыштардын 13,57% үлүшүн түзсө, *к* тыбышы 10862 ирет катталып, сөздүктөгү бардык тыбыштардын 9,45% үлүшүн түзөт. Бул топтун ичинде *а* тыбышы *к* тыбышына караганда 4% дан ашуун көп колдонулат экен. Ошол эле маалда эпостун сөздүк курамындагы ар жүз муундун он төртү дал ушул *а* тыбышы аркылуу түзүлөрү анык. Топтун жалпы жыштыгы – 26463, үлүшү – 23,02%. Демек, эпостун сөздүк курамындагы сөздөрдүн чейрек бөлүгүнө жакыны дал ушул топтогу *а, к* тыбыштары аркылуу куралат экен.

Жыш колдонулган 2-топ курамына *т, р, л, ы, е, н, й, д, у, о* тыбыштарын камтыйт да, колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө бөлүштүрүлөт: *т* (7183-6,25%), *р* (6791-5,91%), *л* (6539-5,69%), *ы* (6078-5,29%), *е* (5031-4,38%), *н* (4478-3,89%), *й* (4218-3,67%), *д* (4213-3,66%), *у* (4126-3,59%), *о* (3934-3,42%). Бул даректер үнсүздөрдүн ичинен *к* тыбышынан кийин жыш колдонулган *и* жана функционалдык жактан күчтүүсү *т, р, л, н, й, д* үнсүздөрү экендигин тастыктайт. Ошол эле маалда үндүүлөрдүн ичинен *а* тыбышынан кийинки ушундай эле касиетке иралды *ы, е* үндүүлөрү, андан соң *у, о* үндүүлөрү ээ экендигин ачык көрсөтөт. Топтун жалпы жыштыгы – 52591, үлүшү - 45,73%. Демек, эпостун сөздүк курамындагы сөздөрдүн теңине жакыны дал ушул топтун үлүшүнө туура келип, дал ушул топтогу тыбыштар аркылуу куралат экен.

Орто жыш колдонулган 3-топ курамына *б, ө, м, с, ч, ү, ш, и, жс, з, з, п, ң* тыбыштарын камтыйт да, колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө бөлүштүрүлөт: *б* (3339-2,90%), *ө* (3200-2,78%), *м* (3026-2,63%), *с* (2929-2,55%), *ч* (2900-2,52%), *ү* (2836-2,47%), *ш* (2729-2,37%), *и* (2681-2,33%), *жс* (2322-2,02%), *з* (2001-1,74%), *з* (1622-1,41%), *п* (1587-1,38%), *ң* (1545-1,34%). Топтун жалпы жыштыгы – 32717, үлүшү – 28,45%. Демек, эпостун сөздүк курамындагы сөздөрдүн үчтөн бирге жакын бөлүгү дал ушул топтун үлүшүнө туура келип, дал ушул топтогу тыбыштар аркылуу куралат экен.

Сейрек колдонулган 4-топ курамына *уу, оо, аа, үү, өө, ээ* созулма үндүүлөрүн камтып, колдонуу жыштыгы жана үлүшү боюнча төмөнкүчө бөлүштүрүлөт: *уу* (1122-0,98%), *оо* (624-0,54%), *аа* (567-0,49%), *үү* (411-0,36%), *өө* (322-0,28%), *ээ* (153-0,13%). Топтун жалпы жыштыгы – 3199, үлүшү – 2,78%. Демек, эпостун сөздүк курамындагы муундардын 3% га жакынын дал ушул топтогу созулма үндүүлөр курайт экен.

Өтө сейрек колдонулган 5-топ курамына *х, в, ф* тыбыштарын камтып, булардын жалпы жыштыгы – 30, үлүшү – 0,26% болот. Демек, *х, в, ф* тыбыштарынын эпостун сөздүк кура-

мындагы 30 сөздүн тутумунда гана катталышы алардын төркүнү чет тилдерге барып такаларын ачык тастыктайт.

Ошентип, эң көп колдонулган жана жыштык жактан 1-6-орундарды ээлеген *а, к, т, р, л, ы* тыбыштары гана эпостун сөздүк курамында колдонулган бардык тыбыштардын 46,16% үлүшүн түзөт экен. Мунун ичинде эки жоон үндүү, эки каткалаң үнсүз жана эки уяң үнсүздүн орун алышы - өтө кызык көрүнүш. Болгондо да, азыр эмес, башка учурда өзүнчө сөз кылууга арзый турган көрүнүш.

Ал эми эпостун сөздүк курамында колдонулган тыбыштардын сөздүн башында, ортосунда жана аягында келишине карай бөлүштүрө келсек, алардын сөздүн башында келүү статистикасы төмөнкүчө тастыкталат:

Сөз башында келиши

№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %	№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %
1	к	4563	23,26	16	ү	228	1,16
2	т	2124	10,83	17	и	221	1,13
3	б	1769	9,02	18	з	215	1,10
4	ж	1755	8,95	19	н	215	1,10
5	а	1697	8,65	20	п	71	0,36
6	с	1292	6,59	21	оо	59	0,30
7	ч	1128	5,75	22	ээ	43	0,22
8	м	775	3,95	23	л	36	0,18
9	д	644	3,28	24	уу	34	0,17
10	е (э)	614	3,13	25	г	22	0,11
11	о	577	2,94	26	өө	16	0,08
12	ш	463	2,36	27	аа	14	0,07
13	ө	392	2,00	28	х	8	0,04
14	у	375	1,91	29	р	6	0,03
15	ы	261	1,33	30	ф	1	0,01
					Жалпы	19618	100,00

Көрүнүп тургандай, сөз башында колдонуу жыштыгы жана үлүшү жактан кештедеги *н, й, в, үү* тыбыштарынан башка 30 тыбышты өйдөкүдөй эле үлгүдө алты топко бөлүп кароого болот:

- 1) эң жыш колдонулган топ (1-катар),
- 2) жыш колдонулган топ (2-5-катар),
- 3) орто жыш топ (6-14-катар),
- 4) сейрек колдонулган топ (15-19-катар),
- 5) орто сейрек колдонулган топ (20-27-катар),

6) өтө сейрек колдонулган топ (28-30-катар).

Сөз башында эң жыш колдонушу жагынан көч башында *к* тыбышы (фонемасы) турат да, 19618 фоноколдонуштун ичинен 4563 ирет сөз башында келип, жалпы фоноколдонуштун 23,26% үлүшүн түзөт. Демек, мындан биз эпостун сөздүк корунда колдонулган ар бир 4-5 сөздүн бирөө *к* тыбышынан башталарын билебиз.

Ошол эле маалда 1-5-орундарды ээлеп, эң жыш жана жыш колдонулган **к, т, б, ж** тыбыштары биригип келип 45,12% үлүштү түзсө, 6-14-орундарды ээлеп, орто жыштыкта колдонулган топ курамына **а, с, ч, м, д, е, о, ш, ө, у** тыбыштарын алып, 31,91% үлүштү түзөт. Кыскасы, эпостун сөздүк корунда сөз башында келген ар бир эки тыбыштын бирөө 1-2-топтогу **к, т, б, ж, а** тыбыштарын бирине дал келсе, ар бир үч тыбыштын бирөө 3-топка кирген **с, ч, м, д, е, о, ш, ө, у** тыбыштарынын бирине дал келет экен. Ал эми эң жыш, жыш жана орто жыш колдонулган 1-14-катардагы үч топту бириктирсек, булардын жалпы үлүшү 77,03% болот. Калган акыркы үч топтогу тыбыштардын сөз башында келүү үлүшү биригип келип 22,97% жакын үлүшкө жетет. Мында орто сейрек колдонулган топ (20-27-катар) курамына созулма үндүүлөрдү жана *г* үнсүзүн камтып, 1,13% үлүштү түзсө, өтө сейрек колдонулган топ (28-30-катар) курамына *х, р, ф* үнсүздөрүн камтып, 0,08% үлүштү түзөт экен.

Ошентип, эпостун сөздүк курамында камтылган 20276 сөздүн башкы тыбышын уюштурган жогорудагы сегменттердин алты тобу статистикалык күчү боюнча төмөнкүчө жайгаштырылат: 1-2-топ 45,12% – 3-топ 31,91% – 4-топ 21,84% -- 5-топ 1,13% – 6-топ 0,08%.

Тыбыштардын сөз ортосунда келүү фоно-статистикасы төмөнкү кеште аркылуу тастыкталат.

**Сөз ортосунда келиши**

№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %	№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %
1	а	11734	15,48	18	ч	1589	2,10
2	л	5405	7,13	19	б	1566	2,07
3	р	5351	7,06	20	с	1355	1,79
4	ы	5151	6,80	21	ң	1217	1,61
5	к	4128	5,45	22	ш	1072	1,41
6	е	3786	5,00	23	п	1035	1,37
7	д	3563	4,70	24	з	906	1,20
8	т	3486	4,60	25	ж	561	0,74
9	у	3384	4,46	26	аа	476	0,63
10	о	3003	3,96	27	оо	393	0,52
11	й	2742	3,62	28	уу	359	0,47
12	н	2437	3,22	29	өө	203	0,27
13	ү	2371	3,13	30	ээ	96	0,13
14	ө	2318	3,06	31	үү	65	0,09
15	и	2136	2,82	32	х	11	0,01
16	г	1979	2,61	33	в	6	0,01
17	м	1908	2,52	34	ф	3	0,004
					Жалпы	75795	100,00

Өйдөкү кештеден көрүнүп тургандай, сөз ортосунда эпос текстин уюштурган 34 тыбыштын курамы толук бойдон келет да, колдонуу жыштыгы жана үлүшүнө карай аларды беш топко бөлүп кароого болот:

- 1) эң жыш колдонулган топ (1-катар),
- 2) жыш колдонулган топ (2-9-катар),
- 3) орто жыш колдонулган топ (10-24-катар),
- 4) сейрек колдонулган топ (25-31-катар),
- 5) өтө сейрек колдонулган топ (32-34-катар).

Булардын ичинен эң көп колдонулган топ бир гана **а** тыбышын камтыйт. Иликтенген директорде бул тыбыш 11734 ирет катталып, сөздүктөгү бардык тыбыштардын 15,48% үлүшүн түзөт. Демек, мындан эпостун сөздүк курамында сөз ортосунда келген ар бир 100 муундун 15-16 мууну дал ушул **а** тыбышы аркылуу уюшулат деген бүтүм келип чыгат.

Андан кийинки жыш колдонулган 2-топ курамына **л, р, ы, к, е, д, т, у** тыбыштарын камтып, төмөнкүчө мүнөздөлөт: жалпы жыштыгы – 34254, үлүшү – 45,19%. Булардын ичинен топ башында 5405 жана 5351 ирет колдонулуп, 7,13% жана 7,06% үлүштөрдү ээлеген **л, р** үнсүздөрү келет. Топтогу калган тыбыштардын статистикалык күчү төмөнкүчө азайып олтурат: **ы** (5151-6,80%), **к** (4128-5,45%), **е** (3786-5,00%), **д** (3563-4,70%), **т** (3486-4,60%), **у** (3384-4,46%). Кыскасы, топтун жалпы семиотикалык кабылети эпостун сөздүк курамынын 45,19% үлүшүн уюштурат экен.

Орто жыштыктагы (3003-906) жана үлүштөгү (3,96-1,20%) 3-топтун курамы 10-24-орундар боюнча минтип бөлүштүрүлөт: **о** (3003-3,96%), **й** (2742-3,62%), **н** (2437-3,22%), **ү** (2371-3,13%), **ө** (2318-3,06%), **и** (2136-2,82%), **г** (1979-2,61%), **м** (1908-2,52%), **ч** (1589-2,10%), **б** (1566-2,07%), **с** (1355-1,79%), **ң** (1217-1,61%), **ш** (1072-1,41%), **п** (1035-1,37%), **з** (906-1,20%). Мында топ башындагы **о** тыбышы менен соңундагы **з** тыбышынын статистикалык күчү дээрлик 3 эсеге айырмаланат. Ошол эле маалда аталган топтун статистикасы төмөнкүчө мүнөздөлөт: жалпы жыштыгы - 26749, үлүшү – 35,29%. Демек, 3-топ 2-топка караганда функционалдык күчү 10% га азаят экен.

Сейрек жыштыктагы (561-203) жана үлүштөгү (0,74-0,27%) топ курамына **ж, аа, оо, уу, үү** тыбыштарын камтып, төмөнкүчө мүнөздөлөт: жалпы жыштыгы – 1992, үлүшү – 2,63%. Булардын ичинен **ж** (1622-1,41%), **аа** (1587-1,38%), **оо** (1545-1,34%), **уу** (1122-0,98%), **өө** (322-0,28%), **ээ** (96-0,13%), **үү** (65-0,09%) тыбыштарына 25-31-орундар таандык. Кыскасы, бул топ аркылуу эпостун сөздүк курамындагы сөздөрдүн 2,63% үлүшү гана уюшулат экен.

Колдонуу жыштыгы 20, үлүшү 0,03% болгон **х, в, ф** тыбыштары калган бардык тыбыштардан обочолонуп, өтө сейрек кездешкен тыбыштардын тобун түзөт да, 32-34-орундарды ээлейт. Демек, **х, в, ф** тыбыштарынын эпостун сөздүк курамындагы 20 сөздүн ортосунда гана катталышы алардын төркүнү чет тилдерге барып такаларын ачык тастыктайт.

Ошентип, эпостун сөздүк курамында камтылган 20276 сөздүн ортосун уюштурган жого-

рудагы тыбыштык сегменттердин беш топ статистикалык салмагы боюнча төмөнкүчө жайгаштырылат: 1-2-топ 60,67% – 3-топ 35,29% – 4-топ 2,63% – 5-топ 0,03%.

**Сөз соңунда келиши**

№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %	№	Тыбыш	Колдонуу жыштыгы	Колдонуу үлүшү %
1	к	2171	11,08	17	үү	346	1,77
2	а	2170	11,08	18	м	343	1,75
3	н	1827	9,33	19	ң	327	1,67
4	т	1573	8,03	20	и	324	1,65
5	й	1476	7,54	21	с	282	1,44
6	р	1434	7,32	22	ү	237	1,21
7	ш	1194	6,10	23	ч	183	0,93
8	л	1098	5,61	24	оо	172	0,88
9	уу	729	3,72	25	өө	103	0,53
10	ы	666	3,40	26	аа	77	0,39
11	е	631	3,22	27	ээ	14	0,07
12	з	501	2,56	28	д	6	0,03
13	ө	490	2,50	29	ж	6	0,03
14	п	481	2,46	30	б	4	0,02
15	у	367	1,87	31	в	1	0,01
16	о	354	1,81				
					Жалпы	19587	100,00

Көрүнүп тургандай, колдонуу жыштыгы жана үлүшү жактан сөз соңунда келген 31 тыбышты беш топко бөлүп кароого болот:

- 1) эң жыш колдонулган топ (1-2-катар),
- 2) жыш колдонулган топ (3-8-катар),
- 3) орто жыш колдонулган топ (9-20-катар),
- 4) сейрек колдонулган топ (21-26-катар),
- 5) өтөсейрек колдонулган топ (27-31-катар).

Сөз соңунда эң жыш колдонушу жагынан көч башында **к** жана **а** тыбыштары (фонемалары) турат. Тактап айтканда, сөз соңун уюштурган 19587 тыбыштын ичинен: **к** тыбышы 2171 ирет, **а** тыбышы 2170 ирет катталып, экөө биригип жалпы тыбыштардын 22,16% үлүшүн түзөт. Демек, сөз соңун уюштурууда **к** жана **а** тыбыштары функционалдык жактан эң күчтүү тыбыш деп табылат.

Жыш колдонулган 2-топ (3-8-катар) курамына **н, т, й, р, ш, л** тыбыштарын камтып, төмөнкүчө мүнөздөлөт: жалпы жыштыгы – 8602, үлүшү – 43,92%. Жеке жыштыгы жана үлүшү: **н** (1827-9,33%), **т** (1573-8,03%), **й** (1476-7,56%), **р** (1434-7,32%), **ш** (1194-6,10%), **л** (1098-5,61%). Мында топ баштаган **н** (1827-9,33%) тыбышы менен топ бүтүргөн **л** (1098-5,61%) тыбышынын ортосундагы айырмачылык 2 эсеге жакын.

Орто жыштыктагы (729-324) жана үлүштөгү (3,72-1,65%) 3-топтун курамы жана статистикалык күчү 9-20-орундар боюнча минтип бөлүштүрүлөт. Жекек жыштыгы жана үлүшү: **уу** (729-3,72%), **ы** (666-3,40%), **е** (631-3,22%), **з** (501-2,56%), **ө** (490-2,50%), **п** (481-2,46%), **у** (367-1,87%), **о** (354-1,81%), **үү** (346-1,77%), **м** (343-1,75%), **ң** (327-1,67%), **и** (324-1,65%). Жалпы жыштыгы жана үлүшү: 4959 – 25,32%. Мында да топ баштаган **уу** (729-3,72%) тыбышы менен топ бүтүргөн **и** (324-1,65%) тыбышынын ортосундагы айырмачылык 2 эсеге жууктайт.

Сейрек жыштыктагы (282-77) жана үлүштөгү (1,44 – 0,39%) 4-топтун курамы төмөнкүчө мүнөздөлөт: **с** (1622-1,41%), **ү** (1587-1,38%), **ч** (1545-1,34%), **оо** (1122-0,98%), **өө** (322-0,28%), **аа** (77-0,39%). Жалпы жыштыгы жана үлүшү: 1054 – 5,38%. Мында топ баштаган **с** (1622-1,41%) тыбышы менен топ бүтүргөн **аа** (77-0,39%) тыбышынын ортосундагы айырмачылык 4 эсеге чамалайт.

Өтө сейрек жыштыктагы (14-1) жана үлүштөгү (0,07-0,01%) 5-топ курамына кирген **ээ** (14-0,07%), **д** (6-0,03%), **жс** (6-0,03%), **б** (4-0,02%), **в** (1-0,01%) тыбыштарын камтыйт. Жалпы жыштыгы жана үлүшү: 31-0,16%. Булардын ичинен жумшак **д, жс, б, в** үнсүз тыбыштары, эреже катары, сөз соңунда келбей тургандыктан, алардын колдонуу үлүшү (0,09%) өтө төмөн болушу дал ушул фактор менен түшүндүрүлөт.

Ошентип, эпостун сөздүк курамында камтылган 20 276 сөздүн соңун уюштурган беш топ статистикалык салмагы боюнча төмөнкүчө жайгаштырылат: 1-2-топ 66,08% – 3-топ 25,32% – 4-топ 5,38% – 5-топ 0,16%.

**Адабияттар:**

1. Sadıkov T., Şarşembaev B. Manas destanı Kırgızca-Türkçe Büyük Dizin. Ankara: TDK, 2011, 1647 s.
2. Сагымбай Орозбак уулу. Манас. I к. Ф: Кыргызстан, 1978.
3. Сагымбай Орозбак уулу. Манас. II к. Ф: Кыргызстан, 1980.
5. Сагымбай Орозбак уулу. Манас. II к. Ф: Кыргызстан, 1981.
6. Сагымбай Орозбак уулу. Манас. IV к. Ф: Кыргызстан, 1982.
7. Саякбай Каралаев. Манас. I к. Ф: Кыргызстан, 1984.
8. Саякбай Каралаев. Манас. II к. Ф: Кыргызстан, 1986.
9. Саякбай Каралаев. Семетей. I к. Ф: Кыргызстан, 1987.
10. Саякбай Каралаев. Семетей. II к. Ф: Кыргызстан, 1989.
11. Саякбай Каралаев. Сейтек. Ф: Кыргызстан, 1991.
12. «Манас» эпосунун түшүндүрмө сөздүгү. Б: 2015.

Рецензент: к.филол.н., доцент Шакенбаева Г.